

СТАРООБРЯДЦІ Й «КУЛЬТУРА» ХАБАРНИЦТВА В РОСІЇ

У статті розглянуто причини й форми давання хабарів старообрядцями, канали отримання ними конфіденційної інформації. Доведено, що завдяки хабарам чиновники та клір офіційної церкви у більшості випадків закривали очі на діяльність старовірів, а корупція не була суто російським продуктом, побутуючі, зокрема, і при австрійському імператорському дворі.

Хабарництво в Російській імперії мало тривалу історію. Однак, незважаючи на достатньо багатий досвід корупції, спеціальних досліджень на цю тему практично не існує. Побіжно вона простежується як у наукових студіях, так і в художній літературі¹. Проте науковці та письменники так і не створили негативного образу корумпованого російського чиновництва, а, радше, змалювали реальну картину стану справ у державі та офіційній церкві. Досі автори немовби соромляться торкатися теми корупції, а тим часом вона є одним із найбільших викликів сучасності.

Б.Миронов уважав, що у Росії підкупність та хабарництво серед державних службовців були загальновідомими². Тут важливо відзначити, що російська корупція не була суто імперським продуктом. Вона мала місце й у середньовічній Московії. Особливою продажністю вирізнялися суди у часи Петра I: «Без хабарів неможливо нічого зробити, за гривенну справу полтину беруть»³. Незважаючи на те, що сам цар корупцію не вітав, за його правління ввійшла в моду практика передавати чиновникам як хабар пійманих «прийшлих людей». Для боротьби з хабарництвом у 1699 р. уряд створив особливу бургомістерську палату, а в усіх містах було влаштовано спеціальні земські ізби, які займалися розбиранням купецьких і міщанських справ⁴.

Хабарництво не оминуло й офіційну церкву. Консисторські чиновники накладали непосильні платежі за поставлення у священницький та

* Таранець Сергій Васильович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАНУ.
E-mail: starover_@rambler.ru

¹ Щапов А.П. Русский раскол старообрядчества, рассматриваемый в связи с внутренним состоянием русской церкви и гражданственности в XVII веке и в первой половине XVIII // *Его же*. Сочинения в 3 т. – Санкт-Петербург, 1906. – Т.1. – С.173–449; *Зеньковский С.А.* Русское старообрядчество. Духовные движения семнадцатого века. – Москва, 2009. – Т.1. – 687 с.; *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – Санкт-Петербург, 2003. – Т.2. – 583 с.; *Молчанов В.* Життєвий рівень чиновників правоохоронних установ в Україні у XIX – на початку XX ст. – К., 2007. – 114 с.; *Гоголь Н.В.* Собрание сочинений: В 9 т. – Москва, 1994. – Т.4; *Герцен А.И.* Собрание сочинений в 5-ти томах. – Москва, 2009. – Т.1. – 512 с.; Т.2. – 384 с.; Т.3. – 384 с.; Т.4. – 592 с.; Т.5. – 512 с.; *Мельников-Печерский П.И.* На горах // *Его же*. Собрание сочинений: В 6 т. – Москва, 1963. – Т.2. – Кн.1. – 614 с.; Т.3. – Кн.2. – 582 с.; Т.4. – Кн.1. – 627 с.; Т.5. – Кн.2. – 535 с.; *Мирный П.* Хіба ревуть воли, як ясла повні? – К., 1986. – 445 с.

² *Миронов Б.Н.* Указ. соч. – С.56, 58, 65.

³ Див.: *Щапов А.П.* Указ. соч. – Т.1. – С.434.

⁴ Там же. – С.437.

дияконський сан, вони брали хабарі у таких розмірах, що це ставило кандидатів в іереї в украй скрутну матеріальну ситуацію. Місцеве духовництво було надзвичайно залежним від власних архієреїв та світських чиновників, а непомірні побори, особливо з бідних парафій, змушували священників тікати у старообрядство⁵.

Водночас Б.Миронов стверджує, що проблема корупції у російській історіографії дещо перебільшена. Дослідник соціальної історії Росії, очевидно, не до кінця визнає корумпованість судів. Із цього приводу він пише: «Корумпованість суду до судової реформи існувала, але, імовірно, вона сильно перебільшена в історіографії, яка некритично пішла за белетристикою та журналістикою 1850–1860-х рр., що засуджували дореформений суд зі шляхетною метою утвердити у Росії більш досконалий та справедливий суд. Дореформена корупція, як видається, мала головною метою прискорити розгляд справи, а не уникнути покарання чи пом'якшити його»⁶.

Про корумпованість судів у ХІХ ст. писав і класик української літератури Панас Мирний. Зокрема, щоби добитися позитивного рішення у суперечливих питаннях не останню роль відігравав підкуп: «Після судів та пересудів, – після двох мішків пшениці та двох овечок-ярок, які Мотря подарувала волосному писареві, – одсудили Мотрі землю громадою»⁷.

Неможливо було добитися правди у судах, особливо у тих випадках, коли сім'ї ворогували, займаючись переділом батьківської спадщини. Із цього приводу Панас Мирний писав: «Поїхав Василь до секретаря Чижикова, повіз три мішки пшениці й десять рублів грошей. Завів тягачину. Поїхав і Онисько до Чижикова – повіз і собі три мішки борошна та й грошей не менше... Давай судитися. Тягалися вони, тягалися, вимотували з їх грошенята, вимотували. Дійшло до того, що як Василь збіднів, так і Онисько знищів»⁸.

Старообрядці вміло використовували гроші у судах, адже, як і всі, знали, що «суд людям не на радість даний... Будь чистий як скло, будь світлий як сонце праведне, а ступив у суд ногою, лизь у калитку рукою: суддівська кишеня, що качачий дзьоб – і корму не розбирає, і ситості не знає... Проте ще не біда, що на гроші пішла; тоді біда, коли суддя холодним вітерцем на тебе дуне. Адже він як теля: що захоче, те й вирубає, а закон у нього – що дишло, куди захоче, туди і поверне!»⁹.

У 1881 р. мединський міщанин Мартин Роґачов пропонував уряднику 50 руб., потім 100 руб. хабара за те, щоби той закрив судову справу про незаконне існування підпільної старообрядської друкарні у селі Солопи Мединського повіту Калузької губернії. Покарання виявилось порівняно м'яким. За рішенням Калузького окружного суду, із М.Роґачова стягнули

⁵ Тут і далі нормативне написання слів «старообрядництво», «старообрядницький» і похідних подається в редакції автора статті (*прим. ред.*).

⁶ *Миронов Б.Н.* Указ. соч. – Т.2. – С.65.

⁷ *Мирний П.* Указ. праця. – С.60.

⁸ Там само. – С.155.

⁹ *Мельников-Печерский П.И.* В лесах // *Его же.* Собрание сочинений: В 6 т. – Москва, 1963. – Т.3. – Кн.2. – С.128.

штраф у розмірі 75 руб., а його співробітника заарештували на п'ять тижнів і він мав сплатити 100 руб.¹⁰

Позиція Б.Миронова, що в Росії закон не порушувався стосовно 99% населення держави, не є слушною. Очевидно, історик забув про те, що у XVIII ст. третина людності православного віросповідання перебувала в особливому правовому полі. У XIX ст. ця частка дещо зменшилася, становлячи десяту частину всього населення держави. До неї належали старообрядці, а законодавство щодо них було надзвичайно суперечливим. Якщо ж до старо-вірів додати ще єврейське населення, то ця цифра буде досить значною.

Хабарництво у Росії мало декілька причин. По-перше, слід відзначити, що практично до початку 1760-х рр. чиновникам подекуди не завжди виплачувалося жалування за державну службу і закон прямо не перешкоджав брати хабарі. До кінця XVIII ст. становище дещо змінилося: державним службовцям заборонили брати різного роду підношення з підданих, проте у масовій свідомості хабарництво не лише збереглося, а й одержало «друге дихання». По-друге, розвитку цього явища сприяв недостатній розмір жалування. Третю причину вбачаємо в нерозвиненості законодавчої системи держави. Закон не встигав регулювати всі складні суспільні процеси, тож зацікавлені особи залагоджували справи, даючи хабарі. Четверта причина – створення таких законів, завдяки яким значна частина населення не могла задовольнити елементарних життєвих прагнень. Насамперед це стосується старообрядців та євреїв. Протиприродна система заборон виявилася малоєфективним засобом боротьби з хабарництвом. П'ята причина полягала у тому, що більша частина мешканці країни не вважала хабар злом, убачаючи в ньому шлях до досягнення поставленої мети. І, нарешті, останньою причиною стала відсутність суворої системи покарань злочинців-корупціонерів. Як відомо, за доброго хабара можна було навіть звільнити ув'язненого, про що говорив один із головних позитивних героїв роману Ф.Достоевського Олексій Карамазов: «Звичайно, підкуповувати нечесно навіть і в цьому випадку, але тут уже я судити нізащо не візьмуся, оскільки, власне, що, якщо б мені, наприклад, Іван і Катя доручили у цій справі тебе (Дмитра Карамазова – С.Т.) орудувати, то я, знаю це, пішов би і підкупив; це я повинен тобі всю правду сказати»¹¹.

Існувало декілька різновидів хабарів, які давалися у вигляді відкритих поборів, гостинців, подарунків, дарів, підношень і т.зв. могоричів. Хабарі, гостинці та побори у Росії називалися ще й посулами, почестями, приносами¹². Вони давалися за незаконну справу, за уникнення передбачуваних обмежень, за прискорення відповідного діловодства й т.ін. Підкуп суддів завжди ставив у більш вигірне становище багатія порівняно з незаможною людиною. Нижчий чиновник, узявши хабар, ставав заручником вищого начальства.

¹⁰ Боченков В.В. П.И.Мельников (Андрей Печерский): мировоззрение, творчество, старообрядчество. – Ржев, 2008. – С.277.

¹¹ Достоевский Ф.М. Братья Карамазовы. – Москва, 2007. – С.765.

¹² Мельников-Печерский П.И. На горах. – Т.4. – Кн.1. – С.549.

У Росії дати хабара означало «підібрати ключі», у тому числі й до вищих урядових сфер. Важливо підкреслити, що продажність російської бюрократії була її традиційною рисою. Чим вище у службовій ієрархії стояв чиновник, тим більшою була ставка. Хабарі брали навіть члени імператорської родини. А.Суворін зазначав, що «і великі князі завжди брали хабарі, та намагалися пожитися всякими способами»¹³. Наведемо кілька прикладів про розміри хабарів у вищих органах влади. Так, відомий промисловець і меценат С.Мамонтов фактично власним коштом утримував директора департаменту залізничних справ міністерства фінансів Російської імперії таємного радника В.Максимова. Разовий хабар цьому чиновнику становив 150 тис. руб. Дізнавшись про це, голова уряду С.Вітте звільнив його з посади. Крупний хабар готувався «винокурівською партією»¹⁴ Роозького кладовища. У 1858 р. таємно від більшості старообрядців її представники вирушили до Петербурга просити імператора узаконити практику прийому біглого від офіційної церкви духівництва замість єпископів білокриницького рукопокладення. У столиці особи, які погодилися вирішити цю проблему, вимагали від винокурівців 200 тис. руб. Угода не відбулася лише тому, що купці, котрі були готові пожертвувати зазначену суму, не знали, що змовники виступали проти Білокриницької ієрархії, до заснування якої вони доклали чимало зусиль¹⁵.

Петербурзький промисловець С.Громов підтримував ділові стосунки з начальником Третього відділення імператорської канцелярії графом О.Бенкендорфом. Тісний контакт із відомим шефом жандармів дозволяв петербурзьким старообрядцям улаштувати у Петербурзі на Громовському кладовищі вівтарі та відкрито здійснювати богослужіння¹⁶. Сам факт спілкування купця-старообрядця із всесильним главою таємної поліції свідчив, що О.Бенкендорф явно підтримував петербурзьку старообрядську громаду, а можливо, як зауважує С.Зеньковський, «був і матеріально зацікавлений в її операціях»¹⁷. Коли постало питання реорганізації чоловічого відділення Преображенського богодільного дому в єдиновірський монастир, то інтереси старообрядців в уряді репрезентував князь О.Суворов, «небезкорисливо клопочучись за розкольників»¹⁸.

¹³ Суворин А.С. Дневник. – Москва; Прага, 1923. – С.233. Див. також: Ганелин Р.Ш. «Битва документов» в среде царской бюрократии 1899–1901 гг. // Вспомогательные исторические дисциплины. – Ленинград, 1985. – Вып.17. – С.227.

¹⁴ «Винокурівська партія» – група однодумців московського 3-ї гільдії купця, начотчика (богослова) Ф.Винокурова. У 1850-х рр. він був одним із головних попечителів Роозького богодільного дому, заживши неабиякого авторитету серед московських старообрядців. Під час заснування старообрядської єпископської кафедри у Москві, коли попечительську владу довелось ділити з архієреєм, він таємно вирушив у Петербург, де намагався схилити імператора Олександра II дозволити приймати священників від офіційної церкви, і, у такий спосіб, відмовитися від єпископів Білокриницької церковної ієрархії. Ужиті ним заходи успіхом не увінчалися й до кінця життя (1867 р.) начотчик залишався противником архієпископа владимирського і московського Антонія (Шутова).

¹⁵ Раскол как орудие враждебных России партий // Русский вестник. – Санкт-Петербург, 1866. – Т.68. – С.703.

¹⁶ Громовское кладбище в Петербурге // Церковный вестник. – Санкт-Петербург, 1884. – №22. – С.15.

¹⁷ Зеньковский С.А. Русское старообрядчество. Семнадцатый – девятнадцатый века. – Москва, 2009. – Т.2. – С.458.

¹⁸ Смирнов П.С. История русского раскола. – Санкт-Петербург, 1895. – С.270.

Про зв'язки старообрядців із вищими органами влади у 1884 р. твердив «Церковний вісник» – друкований орган офіційної церкви. Друкований у Петербурзі журнал повідомляв, що велика кількість московських старообрядців, маючи мільйонні статки, відкрили собі вхід до урядових структур, таким чином поставивши їх у розряд особливих установ¹⁹. Про корупцію у вищих ешелонах державної влади свідчила справа петербурзького багатія старообрядця С.Овсянникова (цей хлібопромисловець володів 12-мільйонним капіталом). Компрометуючі купця документи були виявлені прокурором столиці А.Коні після умисного підпалу С.Овсянниковим власного млина. Під час обшуку службовці прокуратури виявили у його домі список чиновників, яким щомісяця давалися хабарі (із зазначенням конкретних сум). «Потерпілого» не лише взяли під варту, але й вислали у Сибір²⁰. Утім, старовір відбувся доволі легко – уже за декілька років йому було дозволено повернутися із заслання й оселитися у Царському Селі.

Водночас несправедливо стверджувати, що корупція була суто російською особливістю. При створенні церковної ієрархії у с.Біла Криниця на Буковині (тоді перебувала у складі імперії Габсбургів), старообрядці вдалися до апробованого в Росії методу «підношення високим державним чиновникам», і, як не дивно, він спрацював ефективно. Незважаючи на те, що австрійський міністр закордонних справ князь К.Меттерніх уважався союзником Росії, він таємно допомагав старовірському Білокриницькому монастирю. Як зауважує С.Зеньковський, «ці зносини коштували їм, за словами Олімпія²¹, великих грошей, які князь без усяких пояснень отримувал від старовірів, постійно вимагаючи все більше й більше»²². Про корупцію у середовищі австрійської влади словами головного героя одного зі своїх творів писав і П.Мельников-Печерський: «Червінчики та рублі і в Німеччині свою справу роблять. Ви думаєте, у чужих-то краях хабарів не беруть? Чистіше наших луплять... Так... Лише слава одна, що німці – чесний народ, а по правді сказати, гірше наших станових... Справді... Перед Богом – не брешу»²³.

«Своїх людей» старообрядці мали й у місцевих органах влади. Із цього приводу А.Щапов писав: «Губернатори, воеводи, начальники волосного правління – старости та прикажчики, як видно зі скарг та указів уряду [...] легко підкуплялися багатими розкольникими, чи спритно, витончено обдурювалися хитрими предводителями розколу»²⁴. Незважаючи на штрафи, конфіскацію майна і навіть загрозу страти, під час ревізських переписів населення країни обліковці приховували старообрядців за хабарі, тому

¹⁹ Вопрос о расколе и мерах против него в начале царствования императора Александра II // Церковный вестник. – 1884. – №45. – С.14.

²⁰ Думова Н. Московские меценаты. – Москва, 1992. – С.193.

²¹ Олімпій (Милорадович) – чернець Білокриницького чоловічого монастиря, який разом із ченцем цієї ж обителі Павлом (Великодворським) здійснив успішну поїздку до Константинополя, де за допомогою польських вигнанців умовив митрополита Амвросія (Поповича) перейти у старообрядство та покласти початок Білокриницькій церковній ієрархії.

²² Зеньковский С.А. Русское старообрядчество. Семнадцатый – девятнадцатый века. – Т.2. – С.463. Див. також: Записки Михаила Чайковского (Мехмет-Садык-паши) // Русская старина. – 1898. – Июнь. – С.692.

²³ Мельников-Печерский П.И. В лесах. – Т.3. – Кн.2. – С.146.

²⁴ Щапов А.П. Указ. соч. – Т.1. – С.316.

відомості, представлені ними у казенні палати, були далеко неповними. На думку А.Щапова, «утаємнення душ при переписах відбувалося у величезних масштабах»²⁵. Відомості про старообрядців із губерній надсилалися з великими зволіканнями та пропусками. Зокрема, у першій половині XVIII ст. управитель стародубських розкольницьких слобод колезький асесор В.Морозов «для свого власного прибутку» не записав у ревізькі «сказки» багатьох тамтешніх старообрядців²⁶.

Шляхом підкупу місцевих чиновників тверським відкупником-старовіром В.Щелоковим і московським купцем-старовіром І.Хлебниковим з-під варти втік майбутній ватажок селянської війни О.Пугачов. Він був схоплений на Яїку та доправлений у Симбірськ після першої невдалої спроби очолити Уральське козацьке військо. Не без сприяння старообрядців в'язень добився швидкого переведення в Казань, де його перевели у звичайний острог із правом відвідин міста, наслідком чого й стала втеча²⁷.

Як відомо, переважна більшість молитовних будинків старовірів була приватними будівлями, використання яких як з релігійною метою здійснювалося лише за негласним дозволом місцевого начальства, звісно ж, «за добреного» хабарами. Відтак, як приватна власність І.Ковиліна у Москві близько 40 років функціонував Федосіївський Преображенський комплекс²⁸. Існування богодільні та лояльність чиновників забезпечувалися постійними «подарунками». Ці підношення мали бути регулярними – в іншому випадку траплялося лихо. Так, одного разу І.Ковилін не подбав про хабар для дрібного чиновника, що й стало причиною доносу про «незаконні дії» старообрядців Преображенського кладовища. Дізнавшись про існування розкольницького центру в столиці, імператор Павло I розпорядився закрити кладовище та знести всі його споруди. Урятувати становище вдалося, піднісши московському обер-поліцейському дорогий «подарунок» – пиріг, начинений 10 тис. золотих напівімперіалів. Звісно, чиновник не міг скасувати височайший указ, однак зволікав із його виконанням, допоки Павло I не помер²⁹.

Власне, хабар був тим компромісом, завдяки якому старообрядство могло існувати в межах Російської імперії. Коли московські ченці хотіли легалізувати діяльність Преображенської богодільні, вони відправили у Петербург спритного купця Є.Ірачова, давши йому велику суму грошей для «усунення перешкод», що могли виникнути під час розгляду питання. Посланець зумів «заручитися підтримкою» міністра внутрішніх справ князя А.Куракіна. Урешті імператор Олександр I гарантував Преображенській громаді свободу діяльності³⁰.

²⁵ Там же. – С.448.

²⁶ Там же.

²⁷ Карцов В.Г. Религиозный раскол как форма антифеодального протеста в истории России. – Калинин, 1971. – Ч.1. – С.34.

²⁸ Федосіївський Преображенський комплекс (іншими словами – Преображенське кладовище у Москві, засноване під час чумної пошесті в 1771 р.) налічував десятки будинків, в яких проживали тисячі віруючих; всеросійський духовний центр безпопівських федосіївської та поморської згод.

²⁹ Кожурин К.Я. Культура русского старообрядчества (XVII–XX вв.). – Санкт-Петербург, 2007. – Ч.1. – С.66.

³⁰ Зеньковський С.А. Русское старообрядчество. Семнадцатый – девятнадцатый века. – С.436.

Слід відзначити, що московські Рогозьке та Преображенське старообрядські кладовища мали серед місцевих чиновників своїх інформаторів, які були поставлені на постійне й, звісно, неофіційне жалування. Так, 1834 р. під час розгрому Преображенського кладовища чиновник московського генерал-губернатора Бороздін, незважаючи на те, що щорічно отримував від кладовища близько 4 тис. руб., виявив неабияку «розпорядливість і твердість». Після довгих суперечок та умовлянь, погрожуючи застосуванням сили, він змусив попечителів кладовища заспокоїти натовп. Уночі, коли частина старообрядців розійшлася, Бороздін приступив до виконання наказу. Дітей, що перебували на вихованні громади, відправили у виховний будинок Московської опікунської ради. Проте успіх Бороздіна виявився неповним, оскільки раду Преображенської громади про те, що готується акція, раніше поінформував інший її покровитель – московський поліцмейстер Тургенев. Тож преображенці встигли вивезти та сховати у передмістях Москви близько 200 дітей, урятувавши їх від «ніконіанського безвір'я». Як і Бороздін, московський поліцмейстер Тургенев перебував на утриманні попечителів цього кладовища – щорічно Преображенська громада платила йому по 7 тис. руб.³¹

Під час гонінь світської влади на єпископів старообрядської церкви шляхом підкупів старовіри намагалися отримати потрібну їм інформацію у сторожів в'язниць, в яких утримували заарештованих ієрархів. Маючи власні канали отримання конфіденційної інформації, старообрядці могли ретельно підготуватися до будь-яких поліцейських заходів – перевірок, обшуків та ін.³² Вхожість старообрядців у високі кабінети констатував літератор П.Мельников-Печерський, одна з героїнь якого – ігуменя Комаровського скиту (Керженець на Нижегородщині) Манефа – говорила: «Нам не те дорого, що Громови з Дрябіними й з вашими москвичами єпископство облаштували, а те, що до знатних вельмож вхожі та, які б по старообрядству справи не були, усі до крапельки знають»³³. Ігуменя просила Дрябіна, щоби той через Громова «поклонився б добренько властям», аби відвести від Керженських скитів «бурю» – загрозу закриття. Вона нагадувала своїм благодійникам, що Громови «з міністрами хліб-сіль водять»³⁴. Проте Дрябін повідомляв, що зробити нічого не можна, оскільки «два обіди заради того робили, за кожним обідом людей до двадцяти генералів годували, та на дачі у себе Громови велике свято для них робили. Усіх честили, усім догоджали, однак успіху не мали – тому, що вийшов сильний наказ – у майбутньому старовірам поблажки не давати і тримати їх у строгості»³⁵.

Незважаючи на те, що старообрядці в Росії щедро платили владі за право будівництва, утримання храмів, молитовних будинків і каплиць, а також здійснення богослужінь, чиновники ніколи не втрачали нагоди «нагріти

³¹ *Зеньковский С.А.* Указ. соч. – С.455.

³² *Юзов И.* Русские диссиденты. Староверы и духовные христиане. – Санкт-Петербург, 1881. – С.120.

³³ *Мельников-Печерский П.И.* В лесах. – Т.3. – Кн.2. – С.22.

³⁴ Там же. – С.180.

³⁵ Там же. – С.24.

руки» на їхніх капіталах, особливо у тих випадках, коли уряд ухвалював рішення про закриття храмів, монастирів чи скитів. Саратовські старожили, які бачили скасування Іргізьких скитів, розповідали, що деякі офіційні особи, не лише з дрібних чиновників, але й достатньо впливові посадовці, котрі брали участь у цій справі, не забули при цьому поживитися срібними кіотами, іконами та іншими коштовностями старовірів. Те ж саме спостерігалось серед чиновників, які перевіряли старообрядські антикварні крамниці на Нижегородському ярмарку. Зокрема, згаданий П.Мельников-Печерський у магазині купця Головастика «насамкінець вибрав для себе близько 50 ікон, і повіз їх додому»³⁶. Звісно, про розрахунок за товар навіть не йшлося. А, наприклад, на зустрічі з О.Герценом у Лондоні старообрядський єпископ Пафнутій говорив, що у чернігівських слободах начальники різного калібру сміливо заходили до помешкань старовірів, брали там «першу-ліпшу річ, що траплялась, з однією метою – отримати за неї від власника потрібну винагороду»³⁷.

Становище на місцях нічим не відрізнялося від традицій центральних і вищих органів влади. П.Мельников-Печерський красномовно описує корупцію серед губернських та повітових органів влади: «Якщо келійні матері у період процвітання скитів (Керженець на Нижегородщині – С.Т.) через посередництво таких «благодійників», як Злобіни, Сапожникови, Зотови, а після них Громови й Дрябіни, могли із найвищих місць дізнаватися про всі справи, що їх стосувалися, зрозуміло, що у них були проторені шляхи до столів губернських місць, де велися справи про розкольників. Дарували вони за правду, дарували за неправду, кому треба срібнили руки, щоби м'якше писали, кому потрібно золотом очі порошили, щоби дещо вони не бачили... На білому світі, окрім Бога, нічого немає сильнішого за туго набиту калитку. [...] Виклади грошики, у камені дірку провертять; візьми золотий молоток, і залізну браму він прокує. Не диво: сунув потрібній людині баранчика в папірці, його до себе і приручив. Золото хоч і вагоме, а тягне догори, на воді навіть спливає воно, і де спливає, там правда тоне. І за гріх не ставили матері підкуповувати потрібних людей... По-своєму тлумачили вони слова апостола: «Искупающе время яко дние зли суть». Вони були впевнені, що у злий, «гонительний» час сам Бог велить купувати за гроші милість чиновників. І купували... Від того й жили на повній свободі, у широкому просторі, ніби орел у піднебесі, ніби щука у воді»³⁸.

Головний мельниковський герой П.Чапурин говорив Дар'ї Сергіївні про М.Смолокурова: «Може, ладити не вмів... Матушка!.. Адже у начальства чотири поли та вісім кишень, а кожна кишень на свою долю просить. А кишень у поліції, що попівське черево – скільки у нього не клади, повне не буде. У поліції не можна не давати, без підпалу і дрова не горять. Потрібен тобі піддячий – сунь йому калач гарячий, потрібен суддя – вина сулію, та не простого, а заморського, що не хмільне, а разимчатє. Потрібен воевода,

³⁶ Боченков В.В. Указ. соч. – С.62.

³⁷ Раскол как орудие враждебных России партий. – С.717.

³⁸ Мельников-Печерский П.И. В лесах. – Т.3. – Кн.2. – С.428.

дивися йому в обидва та із заднього ґанку таскай хоч мертвого, лиш би золотцем був посипаний. У такому разі [...] яке в тебе хотіння, таке вийде й рішення. Не свої слова кажу, дійшло до нас від дідів, від прадідів... А як при них бувало, так, видно, і до нас дійшло. Лише у тому різниця, що беруть витончено – не підточив голочки. Проте набагато дорожче. До того кажу, що потрібно буде підмаслити кого треба... Що ж робити? Не нами почалося, не нами і кінчиться. – А якщо ж не явить начальство допомоги, тоді що робити? – сумуючи, сказала Дар'я Сергіївна. – Були б гроші святі, грошова допомога буде. Не турбуйте, не тривожте себе. Протremo начальству очі золотцем – усе буде як треба, – сказав Потап Максимович [Чапурин]»³⁹.

Обкрадав старообрядців Лупояров – герой художніх творів Ф.Ліванова: «Хоч і оббирав народ – хто ж не оббирав і не оббирає, – проте справи не пакостив, не псував їх»⁴⁰. Він збирав із кожної сотні навернених у розкол по 50 руб. сріблом, та доносив начальству, що всіх заходів проти поширення розколу вжито. Так само поводився мельниковський герой – «громадський захребетник» (так називали дітей-сиріт, вихованих селянською громадою) К.Морковкін, коли приїздив у справах служби у село, яке його виховало. Там він не лише гостював, їв та пив, а й вимагав із мужиків по гривні з душі, і це вважалося небагато, оскільки з інших сіл він брав по п'ять гривень⁴¹. «І калач, і яйця, і кизлярка, зрозуміло, були не куплені: за сором вважав мирський захребетник купувати будь-що з істівного. На його думку, як піп від віттаря, так писар від приказу повинен бути ситим»⁴². Так «пам'ятав» К.Морковкін хліб-сіль селян, які його вигодували. Оскільки на нього скаржилися, то керуючий послав розібратися у справі свого довіреного чиновника, який вважався за людину добропорядну й безкорисну, але тишком-нишком таки «любив лапку в чужу кишеню запустити»⁴³.

На селянську громаду покладалися обов'язки контролю за кожним її членом. Якщо ж траплялася нагла смерть когось із безпритульних, то громада несла повну відповідальність за все, що сталося на її території. Так, у діалогії «У лісах» та «На горах» П.Мельников-Печерський писав про смерть Омелянихи, яка згинула у балці, а громада «лаяла лайливо, посилала до всіх чортів Омеляниху; труну без дна, без покришки бажала їй за те, що й жити путньо не вмiла, і померла непутьом»⁴⁴. Така реакція селянського «миру» була закономірною, оскільки небіжчиця «суд по мертвому тілу навела на село». Громаді довелося витратитися не лише на поховання безчесно померлої, але й довести свою невинність перед владою, що призвело до непомірних витрат на «підношення» справникові та іншим поліцейським чиновникам у вигляді грошей, гусей, баранів, організації застіль тощо.

³⁹ Мельников-Печерский П.И. Указ. соч. – Т.5. – Кн.2. – С.235.

⁴⁰ Ливанов Ф.В. Раскольники и острожники. – Санкт-Петербург, 1868. – Т.1. – С.58.

⁴¹ Мельников-Печерский П.И. В лесах. – Т.3. – Кн.2. – С.98.

⁴² Там же. – С.121.

⁴³ Там же. – С.99.

⁴⁴ Там же. – Т.2. – Кн.1. – С.83.

У районах російського Чернозем'я поліція вимагала хабара за право ходити старовірів за «старим» обрядом⁴⁵. У місті Моршанську Курської губернії, наприклад, мешкало декілька десятків купців-старообрядців, належність яких до «старої віри» століттями «не помічалася». Більшість чиновників і після 1905 р., коли в Росії було проголошено свободу віросповідання, продовжувала бачити у старовірах «дійних корів», тому і не прагнула змінювати свого ставлення до них⁴⁶. Так, у 1905 р. з 174 старообрядських церков Нижегородської губернії лише у 12 влада дозволила богослужіння, у решті ж служби відбувалися за «попустительством» місцевої адміністрації, що, звичайно, надто дорого обходилося парафіянам⁴⁷.

Про форму вручення хабара свідчили ченці Нікольського чоловічого монастиря в Ольгопільському повіті Подільської губернії. Із метою приєднання куренівських старообрядців було створено спеціальний комітет, до складу якого ввійшли протоіерей ольгопільського собору, настоятелі Бершадського монастиря та вербської Миколаївської парафії. Мешканці чоловічого монастиря і жіночого скиту силоміць скликалися слухати членів місіонерського комітету, спокійно чекаючи закінчення неприємної розмови. Ченці вмילו використовували будь-яку паузу для запрошення небажаних гостей за стіл, примовляючи: «Пожалуйте батюшка... Чи не бажаєте закусити... Ласкаво просимо!»⁴⁸.

У 1860 р. представник офіційної церкви, настоятель Балтського собору Павло Ланевський, 1-ї гільдії балтський купець-старообрядець Павло Лапін та колишній старообрядський уставщик І.Колотилін домовилися про арешт сподвижників та, власне, самого старообрядського єпископа Варлаама Балтського. Змовники домовилися схопити його на шляху із села Плоського Херсонської губернії у Балту. План був представлений балтському повітовому справнику, який, «підготований» місцевими старообрядцями, розкрив його у доволі оригінальний спосіб. Через посередництво захмелілого поліцейського десяцького, який причепився на вулиці міста до одного з місцевих старообрядців, підозрюючи у ньому Варлаама, справник привернув увагу балтських старовірів до небезпеки. Він також не організував засідки біля села Сінної Балтського повіту, де планувалося схопити єпископа. У своєму звіті Павло Ланевський засуджував «недбале» ставлення справника до виконання службових обов'язків⁴⁹. На цьому справа й закінчилася.

Протоіерей Ланевський і члени комітету в боротьбі з куренівськими розкольниками особливо були незадоволені ольгопільською повітовою поліцією та місцевим протоіереєм, оскільки ті співпрацювали зі старообрядцями.

⁴⁵ Апанасенко А.В. «Старая вера» в центральном Черноземье: XVII – начало XX вв. – Курск, 2008. – С.133.

⁴⁶ Там же. – С.155–156.

⁴⁷ Зеньковский С.А. Раскол и судьбы империи // Русское старообрядчество. Семнадцатый – девятнадцатый века. – Т.2. – С.637.

⁴⁸ Старообрядческий мужской монастырь и женский скит в с.Куренёвке Ольгопольского уезда // Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). – 1881. – №52. – С.622.

⁴⁹ Ланевский П. Отклик на статью «Старообрядческий мужской монастырь и женский скит в с.Куренёвке Ольгопольского уезда», помещённую в №№48, 49, 50, 51 и 52 Подольских епархиальных ведомостей // ПЕВ. – 1882. – №7/8. – С.87.

Власне, від ольгопільського священика, який отримував «посули» від куренівських ченців, купець-старовір П.Смирнов і дізнався про відступництво І.Колотиліна. Відомо, що під час відвідин Нікольського монастиря ченці «у повозку своїм непрошеним гостям клали ікорку, балик, осетринку та ще дещо до закусочки, і ще... Недаремно отці місіонери «відвідували скит надзвичайно рідко у повному складі», як сам о. протоіерей доносив... Недаремно й мені о. протоіерей говорив про Куренівський скит так: «Змилюйтеся! Який там лжеєпископ може проживати серед бідних трударів-старців? Не вірте ви бродязі Колотиліну». [...] Але ці «бідні трударі-старці», однак, міцні та безсмертні... Я чув, що уряд давненько вже вирішив закрити Куренівський скит, складений був у той час список старців, які мешкали у скиті, їм дозволено лише дожити у ньому свій вік, щоб після їх смерті закрити скит; а вони, «бідні старці», усе живуть та живуть собі й «ніколи не помирають», як висловився жидок, продавець шпильок [...] про свого «одного батенька»... Те вірно, загалом, що куренівські старці «спритно вміють ховати кінці у воду», так само, як і те, що начальству важко розсіяти в Куренівському скиті «згущений морок» омани»⁵⁰.

Купець П.Смирнов видав І.Колотиліна поліції як «закордонного втікача та волоцюгу». В ольгопільській в'язниці донощика били, над ним збиткувалися, морили голодом, урешті-решт відправили до балтської тюрми, де після тривалого ув'язнення та за благодворних обставин І.Колотилін був звільнений. Жорстокою виявилася доля іншого змовника, молодого купця П.Лапіна. За співробітництво з представниками офіційної церкви у справі арешту Варлаама і бажання приєднатися до єдиновір'я П.Лапін був отруєний своїми родичами – він раптово захворів і помер.

У 1864 р. були заарештовані і вислані в Луганськ священики села Городище Катеринославської губернії. Місцевим купцям Ф.Жулидову та Н.Мухинцю довелося витратити чимало сил і коштів, щоби звільнити їх з-під арешту: «Із цього часу місцева влада дивилася на місцевих старообрядців як на прибуткову статтю; адже після цього арешту «з миром» зустрічали, а з «благодаттю» проводжали поліцію, яка часто навідувалася»⁵¹. Щорічно справник брав із кожного священика по 100 руб. Тому не випадково в Городищі старообрядці могли вільно відправляти богослужіння, здійснювати хресні ходи під головуванням єпископа Силуяна. За особистої згоди справника в 1882 р. під храми було переобладнано обидві каплиці, придбано нові дзвони, відновив свою діяльність чоловічий монастир, із Кавказу єпископом Силуяном був присланий священоінок Євгеній.

Хабарі та «підгодовування» чиновників старообрядці вміло використовували при вирішенні конфліктних ситуацій. Так, у 1915 р. під час богослужіння у пилипонівському храмі міста Бершаді Подільської губернії священик Маркел Смирнов наказав парафіянинові А.Мешкову вийти з церкви, оскільки той був підстрижений. Парафіянин відповів, що,

⁵⁰ Ланевский П. Отклик на статью...

⁵¹ Слесарев Ф. Материалы по истории старообрядчества. Село Городище // Церковь: Старообрядческий церковно-общественный журнал. – 1909. – №43. – С.1226.

згідно з церковними правилами, мирянам дозволяється стригти волосся. Зрозумівши, що словами А.Мешкова з церкви не вигнати, Маркел звернувся по допомогу до прихожан, які схопили, побили і викинули з церкви А.Мешкова, Є., І. та Ф.Лебедевих. Найбільше постраждав 16-річний Іван Лебедев, якому перебили ліву руку. По завершенню богослужіння Маркел зі своїми прибічниками вирушив до місцевого пристава, де склали протокол на тих, хто від них же і постраждав⁵².

Один із персонажів твору П.Мельникова-Печерського Герасим Чубалов шляхом великого (як для селянина) хабара (у 10 тис. руб.) зумів приписатися до міщанського стану та звільнити п'ятьох своїх племінників від військової служби. І.Чубалов витратив 200 руб. на закупівлю вина для громади, 10 руб. дав місцевому старості, 50 руб. – голові, 30 руб. – волосному правлінню, по 500 руб. – окружному чиновнику, його помічнику та приказним, 1 тис. руб. – керуючому, 300 руб. – приказним казенної палати, 250 руб. – на ризи попові офіційної церкви, гостинці візникам, секретарям та дружинам секретарів, 4 тис. руб. – бажуючому піти в армію замість племінників, 3 тис. руб. дав за виписання з державних селян та приписання до міщанського стану, сплату різного чину мита та гербовий папір («У неабияку копійчечку обійшлися Герасиму клопоти, але він не тужив, про одне лише думав – звільнити племінників від солдатської ляжки»)⁵³.

Ще одним різновидом корупції було давання хабара представникам офіційної церкви. На місцях, власне, від духівництва залежало існування багатьох молитовних будинків старообрядців. Побори кліру зі старообрядців мали легальний характер, оскільки більша частина з них, на відміну від старообрядського священства, практично завжди мала низький прибуток. Ця обставина чомусь виправдовувала духівництво офіційної церкви. У парафіях, «заражених розколом», священники отримували від старовірів регулярні дотації до жалування⁵⁴.

П.Мельников-Печерський писав, що для парафіяльного священника Р.Свиньїна (Сушила) у Свибловому «незаписні» старообрядці були «сущим скарбом», оскільки ці не внесені до відповідних списків таємні старовіри становили особливу статтю у бюджеті ієрея офіційної православної церкви, вносячи певні суми за те, аби не відбувати треб. Якщо ж «незаписний» намагався уникнути «данини», то на нього відразу був готовий донос⁵⁵. Проте здебільшого старовіри готові були платити попові офіційної церкви навіть удвічі більше, лише б їх не чіпали⁵⁶.

Незважаючи на багаті «посули» від старообрядців, офіційні священники не гарантували безпеки їхнім монастирям, скитам, храмам чи молитовням. Наклепи та доноси, як правило, не мали наслідків, проте завдавали

⁵² Местечко Бершадь Подольской губернии, слобода Пилипоновка // Слово церкви: Старообрядческий церковно-общественный журнал. – 1915. – №21. – С.511.

⁵³ Мельников-Печерский П.И. На горах. – Т.4. – Кн.1. – С.497.

⁵⁴ Чем объяснить долговечие раскола? // Христианское чтение, издаваемое при Санкт-Петербургской духовной академии. – Санкт-Петербург, 1871. – Ч.1. – С.554.

⁵⁵ Мельников П.И. Счисление раскольников // Русский вестник. – 1868. – №2. – С.420.

⁵⁶ Мельников-Печерский П.И. В лесах. – Т.3. – Кн.2. – С.515.

віруючим чимало клопоту та витрат⁵⁷. Так, щоби поховати мільйонера М.Смолокурова по-старообрядськи, головний герой твору П.Мельникова-Печерського Потап Максимович «дякував» не лише міському голові, повітовому справникові та стряпчому, але й місцевому протопопові офіційної церкви. За порадою городского посла купець «на весь клір два вози риби, ікри та іншого, тому все й минулося гаразд»⁵⁸. На думку архангельського губернатора С.Гагаріна, церковні вівтарі перетворилися на оброчні статті для старообрядців, а хабарництво вразило все консисторське начальство⁵⁹. Нерідкими були випадки, коли настоятелі монастирів офіційної церкви та місцеві чиновники за хабарі прикривали старообрядців⁶⁰.

У 1862 р. у селі Білоярському Єкатеринбурзького повіту старообрядському єпископові Геннадієві, якого переслідували в Оренбурзькій та Пермській губерніях, удалося відкупитися від наглядача місцевої поштової станції Дилецького. «Ціна питання» становила всього 30 руб.⁶¹ Коли ж Геннадія все ж таки заарештували, то у в'язниці згодом його змінили на селянина Курдюкова, а втечі єпископа особисто сприяв справник Південно-Кнауфського заводу, який за 1 тис. руб. не лише звільнив, але й відправив єпископа на конях до Єкатеринбурга⁶².

Подібний випадок трапився у Хотині Бессарабської губернії. Завдяки старовіру-інформатору Гуменському місцеві органи влади дізналися, що відпустили на волю раніше арештованого старообрядського єпископа Спиридона, який разом з єпископом Сергієм перебував у Хотині в купців Прокопа та Івана Харченкових⁶³. За іншими свідченнями, це був грубненський священник Пилип Ігнат'єв, якого звільнили з-під арешту шляхом підкупу чиновників. За попу дали 2 тис. руб. сріблом, а заарештованого у Харченкових чоловіка замінили старовіром з села Грубного Хотинського повіту – І.Ковальовим⁶⁴.

Проте не завжди вдавалося уникнути покарання за хабарі особливо тоді, коли на те була тверда воля імператора. Відомо, що під час холери не від епідеміологічної хвороби постраждав ще один герой П.Мельникова-Печерського – хліботорговець З.Доронін, який, перебуваючи у карантині, підкупив сторожу. Коли купця спіймали, то разом із винними у злочині вартовими тут же засудили та повісили. Ні за які мільйони не можна було скасувати рішення імператора про закриття Керженських скитів. Петербурзький купець С.Громов говорив, що навіть якщо б і «п'ятдесят тисяч людей усі помістя віддали, аби тій справі перешкодити, і то б, казав, нічого не поробили»⁶⁵.

⁵⁷ Мельников-Печерский П.И. В лесах. – С.519.

⁵⁸ Там же. – Т.5. – Кн.2. – С.387.

⁵⁹ Пругавин А.С. Старообрядчество во второй половине XIX в.: Очерки из новейшей истории раскола. – Москва, 1904. – С.69.

⁶⁰ Третье послание Игнатия // Православный собеседник. – Санкт-Петербург, 1855. – Кн.2. – С.132.

⁶¹ Пругавин А.С. Указ соч. – С.196.

⁶² Там же. – С.228.

⁶³ Arhiva Națională a Republicii Moldova (Chișinău). – F.2. – Inv.1. – D.7062. – F.22.

⁶⁴ Ibid. – F.46.

⁶⁵ Мельников-Печерский П.И. На горах. – Т.4. – Кн.1. – С.152.

Таким чином, хабарництво в Росії мало низку причин, серед яких слід виділити недостатній розмір жалування чиновників, або його відсутність узагалі (до 1763 р.); небажання вищої державної влади легалізувати старообрядців; уявлення значної частини населення країни, яка не вважала хабар за злочин; відсутність суворої системи покарань корупціонерів.

Давання хабарів стало регулярним заняттям старообрядців. Їх брали члени імператорської родини, чиновники всіх ешелонів державної влади, губернатори, поліцмейстери, земські справники, начальники волосних правлінь, прикажчики, старости тощо. Старовіри щедро оплачували неофіційне існування церков, молитовних будинків, каплиць, монастирів, скитів, здійснення богослужінь, проведення хресних ходів тощо. Важливо відзначити, що вони не піддавалися тотальному гнобленню, оскільки вміло використовували силу інституту влади у вирішенні конфліктних ситуацій усередині своїх громад.

Хабарі (відкриті побори, гостинці, подарунки, дари, підношення, посули, почесні, приноси, могоричі тощо) давалися задля можливості повноцінно скористатися правом громадянина, аби уникнути різних обмежень, прискорити вирішення справ тощо. Хабарі були тим компромісом, завдяки якому російське старообрядство могло існувати у межах імперії. Гроші давали можливість уникнути переслідувань за віру. Традиція отримання хабарів від старообрядців стала настільки міцною, що російські чиновники навіть не бажали виконувати імператорський указ про свободу віросповідання (1905 р.).

Слід відзначити, що корупція у Росії не була суто місцевим продуктом, адже хабарі старообрядців достатньо ефективно працювали і в імперії Габсбургів, причому у середині XIX ст. вчасно сплачені гроші переважили категоричні вимоги російського уряду в питанні ліквідації старообрядської церковної ієрархії й монастиря у буковинській Білій Криниці.

Вади хабарництва не уникла й офіційна церква. Побори її духовництва мали легальний характер, а вівтарі її храмів перетворилися на оброчні статті для значної частини старообрядців. Особливою статтею бюджету офіційного кліру були т.зв. «незаписні» старообрядці. Завдяки хабарам чиновники та священики приховували діяльність старообрядців.

Старовіри мали власні канали отримання конфіденційної інформації, що давало їм можливість завчасно підготуватися до будь-якої перевірки. Багатьох місцевих чиновників столичні старообрядські громади по суті утримували на постійному неофіційному жалуванні. У Петербурзі основною ланкою контактів старообрядців із вищими органами державної влади були С.Овсянников та С.Громов. Маючи мільйонні статки, московські та петербурзькі старовіри відкрили для себе вхід у вищі урядові кола Росії, Австрії й Туреччини. Зі старообрядцями співробітничали такі відомі свого часу державні діячі, як міністр іноземних справ Австрії К.Меттерніх, шеф російської жандармерії О.Бенкендорф, граф Франц Карл Коловрат та багато інших.

Хабарництво не завжди залишалося безкарним, особливо у принципових для держави чи суспільства питаннях, зокрема, коли це стосувалося волі

імператора або широкомасштабних протиепідемічних заходів. Для боротьби з корупцією на місцях та у центрі урядом створювалися особливі державні органи. До кінця XVIII ст. службовцям під загрозою штрафів, конфіскації майна, а в окремих випадках навіть страти було заборонено приймати різного роду підношення. У Росії підкупність та хабарництво державних службовців стали загальновідомим явищем, а продажність російської бюрократії була невід'ємною її рисою.

In the article are considered the reasons and forms of Old Believers bribing acts, their reception channels of confidential information. It's proved that because of bribes bureaucracy and the clerics of official church in most cases were blind to the Old Believers activity of Old Believers and corruption was not purely a Russian product which particularly existed at the Austrian imperial court.

